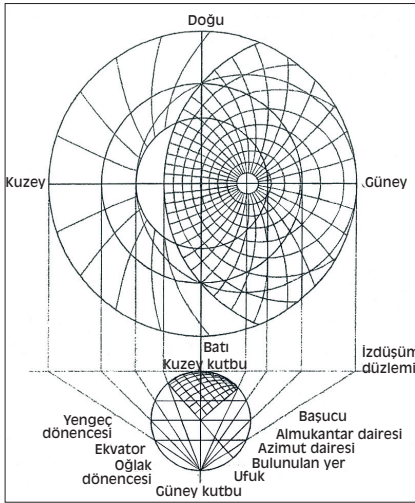

USTURLAP

Şekil: 4 Dünya ve gökyüzündeki çeşitli noktaların izdüşümünün usturlap düzlemine yansıtılması

sinde Oğlak dönencesi bulunmakta, ekvator ve Yengeç dönencesiyle birlikte kutbun etrafında eş merkezli üç daire oluşmaktadır. Bulunan yer (meselâ İstanbul enlemi $j = 41^\circ$) ufuk daresi ve başucu noktasıyla ifade edilir. Ufka göre enlem ya da yükseklik daireleri ufukla başucu noktası etrafında iç içe sıralanırken boylam dairelerinin tamamı başucu noktasından geçen daireler şeklindedir. Düzlem üzerine her enlem derecesi için farklı bir izdüşüm çıkarılır.

Usturlap yardımı ile hiç hesap yapmadan bir dizi problem doğrudan ve çok kısa zamanda çözülebilir. Meselâ belirli bir yerde 22 Haziran'da güneşin doğuş saati belirlenmek istenirse 22 Haziran İkizler burcunun on ikinci gününe denk düştüğü için önce örümcekte, tutulum daresi üzerindeki bu tarihe karşı gelen nokta belirlenir. İkinci adımda örümcek merkezi etrafında çevrilerek belirlenen nokta pladadaki doğu ufuk daresinin üzerine getirilir. Daha sonra cetvel İkizler burcunun on ikinci günü üzerine çevrilir ve aranan zaman ana gövde kenar halkasının üzerindeki zaman çizelgesinden okunur. Yine belirli bir yerde sabit bir yıldızın meselâ 13 Şubat'taki doğuş zamanı ve konumu belirlenmek istenirse örümcek üzerinde söz konusu yıldız belirten nokta bulunur ve örümcek merkezi etrafında çevrilerek pladadaki ufuk daresinin üzerine getirilir. 13 Şubat Kova burcunun yirmi beşinci gününe rastladığından örümcek aynı noktada kalmak üzere cetvel tutulum daresi üzerindeki bu noktaya çevrilir. Yıldızın doğuş zamanı ana gövde çemberindeki zaman göstergesinden, konumu ise altındaki boylam daresinden okunur.

BİBLİYOGRAFYA :

Ya'kübi, *Târîh*, I, 139-140; Abdurrahman es-Sûfi, *Kitâbân fi'l-ʿamel bi'l-usturlâb* (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1406/1986, tür.yer.; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdü), s. 327, 332-333, 342; Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, *Mefâtiḥu'l-ʿulûm* (nşr. İbrâhîm el-Ebyârî), Beyrut 1409/1989, s. 253-254; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Riyâzü'l-Muhtâr Mir'âtü'l-mikât ve'l-edvâr*, Bulak 1303; H. Michel, *Traité de l'astrolabe*, Paris 1976; D. A. King, *Islamic Astronomical Instruments*, London 1987, s. 43-83; Atilla Bir, "Zamanı Belirlemeye Yarayan Aletler", *Osmanlı İmparatorluğunun Doruğu*, 16. Yüzyıl Teknolojisi (nşr. Kazım Çeçen), İstanbul 1999, s. 230-272; Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik* (trc. Abdurrahman Aliy), Ankara 2007, II, 79-135; O. E. Neugebauer, "The Early History of the Astrolabe. Studies in Ancient Astronomy IX", *Chicago Journals*, XL/3, Chicago 1949, s. 240-256; F. Rosenthal, "Al-Asṭurlâbî and as-Samaw'al on Scientific Progress", *Osiris*, IX, Bruges 1950, s. 555-564; W. Hartner, "The Astronomical Instruments of Cha-ma-luting, Their Identification, and Their Relations to the Instruments of the Observatory of Marâgha", *ISIS*, XLI/2 (1950), s. 184-194; a.mlf., "Asṭurlâb", *Et²* (İng.), I, 722-728; Pakalın, III, 554; C. A. Nallino, "Usturlâb", *İA*, XIII, 67-69.

ATILLA BİR – MUSTAFA KAÇAR

USUL

(bk. ASIL).

USUL

(bk. USÛL-i FIKİH).

USÛL

(الأصول)

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805)

Hanefî fıkhnın temelini teşkil ettiği için mesâilü'l-usûl veya kısaca usul, kendisinden tevâtür yahut şöhret yoluyla rivayet edildiği için de zâhirî'r-rivâye diye anılan altı eseri (bk. ZÂHİRÛ'r-RIVÂYE).

USUL

(الأصول)

Miras hukukunda üst soy hısımları ifade eden fıkhn terimi.

Sözlükte "kök, esas, kaide" anlamlarına gelen *asıl* kelimesinin çoğulu *usûl* bir kimşenin soy bakımından asıllarını yani anne, baba, onların anne ve babaları şeklinde yu-

kariya doğru devam eden, kendisine kan bağıyla bağı üst soy hısımlarını ifade eder. Usul kelimesinin karşıtı olan "dallar" anlamındaki *fürû* alt soy hısımlarını yani çocuk ve torunları, onların çocuklarını kapsar. Kişinin en yakın akrabalarından meydana gelen usul, toplumların örf ve âdetine göre şekillenen bir dizi sosyal ve beşerî ilişkinin merkezinde yer aldığı, dinî ve ahlâkî sorumlulukların öznesi ve nesnesi olduğu gibi fıkhta evlenme yasağı, mahremiyet, miras, nesep, velâyet, iyilik ve yardım gibi açılardan ele alınmış, usulü ilgilendiren hükümler çeşitli fıkhn bablarında işlenmiştir.

Usul ve *fürû* ile ilgili dinî hükümler toplumda güzel ahlâkî yerleştirme, aileyi ve akrabalık ilişkilerini gözetme, sağlıklı nesiller yetiştirme hedeflerini de gözetir. Sevgi, şefkat, fedakârlık ve merhamet üzerine kurulması istenen usul ve *fürû* ilişkisinde karşılıklı haklar ve yükümlülükler dengesi önemlidir. Anne babanın çocuklar üzerinde hakları olduğu gibi çocukların da beslenme, barınma ve giyim gibi maddî ihtiyaçlarının yanı sıra toplumsal hayata hazırlanma, dinî ve ahlâkî eğitim alma, meslek edinme gibi açılardan anne baba üzerinde hakları vardır. İbadetler ve mirasla ilgili özel hükümler dışında din farkı hak ve yükümlülüklerle ilişkileri düzenleyici diğer hükümlerde farklılığa yol açmaz.

Usul ve *fürû* arasındaki hak ve yükümlülükler nesep bağı üzerine kuruludur. Nesep bağının kurulması veya sona erdirilmesi ihtiyarî değildir, meşrû bir evlilik içinde meydana gelen doğuma bağı, zorunlu bir ilişki olarak ortaya çıkar. Bu çerçevede en önemli konulardan biri evlenme yasağı ve mahremiyetle ilgilidir. Usul ve *fürû* arasında evlilik söz konusu olamaz. Ayrıca usul ve *fürû*un eşleri de birbirlerine ebediyen haramdır. İslâm öncesi dönemde görülen, kişinin üvey annesiyle evlenmesi türünden uygulamalar haram kılınmıştır. Bir başka ifadeyle kişi, usul veya *fürû*undan birinin ölümü yahut boşanması durumunda onun dul eşiyle evlenemez. Tesettür, avret, dokunma ve halvet gibi konularda yabancılardan farklı şekilde usul ve *fürû* arasında hem bir arada yaşamının gereği olarak hem de birinci derece yakın akra arasında yaratılıştan cinsel duyguların bulunmaması sebebiyle daha esnek hükümler getirilmiştir (bk. MAHREM).

Usul ve *fürû* arasında bakım ve nafaka yükümlülükleri de söz konusudur. Çocukların babaları ve ihtiyaç durumunda diğer usulü üzerinde eğitim, nafaka ve sağlıklı bir şekilde yetiştirilme türünden hakları

olduğu gibi usulün de ihtiyaç halinde nafakalarının karşılanması ve kendilerine bakılması fûrû üzerindeki hakları arasında-
dır. Usul din farkı bulunmaması şartıyla miras açısından da birtakım haklara sahiptir; bazan ashâbü'l-ferâiz, bazan asabe, bazan da zevi'l-erhâm grubuna girer ve ölene yakınlığına göre mirastan pay alır. Usulün dede yetiminde görüldüğü üzere mirastan pay alamayan, ihtiyaç halindeki fûrûna vasiyette bulunması men-
duptur.

Nafaka hakkından dolayı usul fûrûna, fûrû da usulüne (oğul veya torun anne baba, nine veya dedesine) zekât veremez. Mâlikîler'e göre dede ve torunun birbirine karşı nafaka sorumluluğu olmadığından bunlardan biri diğerine zekât verebilir. İhtiyaç durumunda dinî-malî yükümlülüklerin yerine getirilmesinde de fûrû ve usul birbirine yardım eder, meselâ birbirlerinin fitrelerini öderler. Yaşlıların bakım ve nafakasının toplumun genelinden, devlet veya başka kurumlardan ziyade kendi ailesi tarafından üstlenilmesi hem güzel ahlâka ve sıla-i rahim emrine daha uygundur, hem de malî yükümlülüklerin ve sorumlulukların dağıtılması yoluyla daha etkilidir. Birçok âyette Allah'a şirk koşma emrinden sonra ikinci sırada anne babaya iyilik (ihسان) vazifesinin zikredilmesi, onlara saygısızlığın yasaklanması, sevgi ve merhametle davranılmasının emredilmesi konunun önemini gösterdiği gibi usulü teşkil eden bütün hısımlara yönelik davranışın da esasını oluşturur. Çocukların bakımevlerinde değil aile ortamında kendi ailelerinin sevgisiyle büyüme hakları bulunduğu gibi yaşlıların da yaşlılıklarını kendi aileleri içinde geçirmeleri esastır. Başta ebeveyn olmak üzere usulün maddî ve mânevî ihtiyaçlarını karşılamaya, huzurlu yaşamlarını sağlamaya çalışmak, onlardan şikâyetçi olmamak, kusurlarını örtmek, iyiliklerini anmak, hayatta iken ve öldükten sonra onlara dua etmek, onlar adına hayır işlemek dinin emrettiği güzel ahlâk kaidelerindendir.

Usulün bulûğa ermemiş fûrûu üzerindeki velâyet ve te'dib hakkı vardır. Burada öncelik babaya aittir. Daha sonra dede ve diğer usul bu hakkı kullanır. Baba ve dedenin yokluğunda evlendirme velâyetinde usul hısımlarının mı fûrû hısımlarının mı öncelik taşıdığı tartışmalıdır. Usulün fûrû üzerinde mal velâyeti de söz konusu olup küçüğün malı üzerinde koruma ve ihtiyaçlarını karşılama gibi tasarrufları câizdir. Öte yandan küçüğün malını zarara uğratmadan satma veya onun adına satın

alma hususunda sadece baba ve onun yokluğunda dede yetkilidir. Usulünden izin alınmadan fûrûu yolculuğa çıkarmak câiz değildir. Küçük yaştaki fûrû müslüman olma hususunda usulüne tâbidir. Yetişkin fûrûun genel seferberlik durumu dışında anne ve babanın, onların yokluğunda diğer usulün izni olmadan cihada katılması veya hizmete ihtiyacı bulunan usulün izni olmadan yolculuğa çıkması câiz görülmemiştir. Öte yandan erkek usulün özellikle maddî imkânı bulunmayan yetişkin fûrûunu evlendirmesi vâcib görülmüştür.

Şahitlik, borçlar ve ceza hukuku bakımından da usul ile fûrû arasında bazı özel hükümler söz konusudur. Başkalarına haksızlık yapılmasını önlemek kadar aile ilişkilerini bozabilecek hususların da önüne geçmek amacıyla kişinin kendi usul ve fûrûu lehinde şahitlik yapması veya hâkim sıfatıyla kendi usul ve fûrûunun davasında hüküm vermesi câiz kabul edilmiştir. Usulün fûrûa yaptığı hibeden dönmesi uygun görülmemiş, ancak bazı şartlarla buna izin verilmiştir. Temerrüd hariç usulün fûrûa olan borcu için hapsedilmesi, aralarında nafaka yükümlülüğü bulunması dolayısıyla fûrûun malını çalma durumunda had cezası uygulanması söz konusu değildir. Benzer şekilde usulün fûrûna yönelik işlediği kazif ve katil gibi suçlarda da had cezası uygulanmaz.

BİBLİYOGRAFYA :

Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, Beyrut 1403/1983, s. 263-265; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, Beyrut 1400/1980, s. 331-333; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, II, 401-402, 404; III, 16-17, 33, 63, 97, 174, 451, 454; IV, 162, 499, 500; Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, *Ğamzû 'uyûni'l-beşâ'ir*, Beyrut 1405/1985, III, 420-425; Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî, *Hâşiyeye 'ale's-Şerhi'l-kebir*, Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), II, 225, 251, 419, 504, 505; IV, 94, 168; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr* (Kahire), I, 654-655; III, 33, 615, 621-627, 631, 633; IV, 25, 50, 133, 295, 474; VI, 174, 698, 792-797; Hilmi Ergüney, *Türk Hukukunda Lügat ve İstihlâlar*, İstanbul 1973, s. 476; Ejder Yılmaz, *Hukuk Sözlüğü*, Ankara 1996, s. 844, 851; "Aşl", *Mv.F*, V, 56-58.

MEHMET BOYNUKALIN

USUL

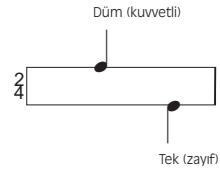
(أصول)

Türk müzikisinde
belli düzümlerden yapılarak
kalıp halinde tesbit edilen
ölçülere verilen ad.

Türk müzikisinin metrik sistemiyle ilgili bir konu olan usul, vuruşlarının kıymeti birbirine eşit veya eşit olmayan, fakat mutlaka kuvvetli, yarı kuvvetli ve zayıf zaman-

larının belli bir şekilde sıralanmasıyla meydana gelen, belli kalıplar halinde tesbit edilmiş sayı yahut vuruş gruplarıdır. Kuvvetli, yarı kuvvetli ve zayıf zamanların (vuruşların) değişik biçimlerde sıralanması ve bu vuruşların kıymetlerinin değişik oluşu usuller arasındaki farklılaşmayı teşkil eder. Türk müzikisi, makamlarında görüldüğü gibi usul bakımından da çok zengindir. Usul vuruşları için "darp" kelimesi kullanılır. Usulü meydana getiren unsurların en önemlilerinden biri düzümdür. Usulün iç yapısıyla ilgili olan düzüm "kısa zaman içinde uygunluk" şeklinde tanımlanabilir. Usul, "zamanın kalıplaşmış durumu" veya "değişik düzümlerin birleşmesinden meydana gelen ve kalıp halinde belirlenen ölçü" diye de tarif edilebilir.

Herhangi bir yere elle, birinciler kuvvetli olmak kaydıyla 1, 2, 3 yahut 1, 2, 3, 4 vb. şeklinde vurulursa bunu dinleyen müzikal kulağa sahip kişi üçerli, dörderli vb. gruplar vurulduğunu anlar. Çünkü zaman içindeki uygunluk birbirini düzenli aralıklarla takip eden kuvvetli vuruşların gelmesiyle sağlanabilir. Buna göre düzümden sonra dikkati çeken önemli unsur vuruşlar ve bu vuruşların kuvvetli veya zayıf oluşudur. Düzüm, genellikle usulü teşkil eden parçaların bir kısmı olabildiği gibi bazan başlı başına bir usul olarak da düşünülebilir. Düzümün klasik nazariyat eserlerindeki adı "ikâ"dır. Bu tabir eski dönemlerde yanlışlıkla usul yerine kullanılmıştır (bk. İKÂ). Bir usulün meydana gelebilmesi için en azından bir kuvvetli ve bir zayıf zamana ihtiyaç vardır. Bu bakımdan bir zamanlı usul olmaz.

Türk müzikisinde usuller önce basit ve birleşik (mürekkep) diye iki gruba ayrılır. 1. Basit usuller: Terkibine başka bir usulün girmediği usullerdir. Türk müzikisinde iki zamanlı nîm-sofyan ile üç zamanlı semâi usullerinden başka basit usul yoktur. Bu iki usul diğer bütün usullerin terkbine girer. 2. Birleşik usuller: Terkibinde iki veya daha fazla usulün karıştığı usullerdir. Türk müzikisinde dört zamanlı sofyan usulünden itibaren bütün usuller birleşiktir.

Usuller ayrıca hacimleri itibariyle ikiye ayrılır: 1. Küçük usuller: İki zamanlıdan on